

FELSEFE VE DİNDE TANRI'YI İDRAK İMKÂNI BAĞLAMINDA ŞÜPHENİN VARLIK İMKÂNI SORUNUNA BİR GİRİŞ*

HASAN PEKER

YRD. DOÇ. DR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİ., İLAHİYAT FAK., FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BÖLÜMÜ.
hasanpeker02@hotmail.com

Özet

Şüphe doğası gereği, insanın yine doğasıyla ilişkilendirdiğimiz “düşünce” ve “inanç” zemininde varlık gösterir. Dolayısıyla problem olarak ele aldığımız “şüphe”, insan için düşünme ve inanma eylemlerinde pratik bir olgu olarak varlığını hissettirdiği gibi, teorik planda da hem din hem de felsefe için ağırlıklı bir öneme sahiptir. Bu çalışmamızda, din ve felsefeyi insan idrakinin imkânları, düşünce/bilgi ve inanç/iman olgularını ise hem bu imkânın tezahürleri hem de şüphenin varlık gösterdiği alanlar olmaları yönüyle öne çıkardık. Aynı zamanda şüpheyi, sözü edilen alanlardaki tüm tezahürleriyle değil, Tanrı'nın idrak edilmesi (varlığının bilinmesi ve tasdiki) bağlamıyla sınırlandırarak konu edindik. Düşünce ve inancı, “bilgi-şüphe” ve “iman-şüphe” ilişkisi üzerinden ele almamız, onları, insanı Tanrı'ya yönelten iki eğilim olarak görmemizle de uyum arz eder. Bu arada, ifade etmek isteriz ki problemi anlamaya ve anlamlandırmaya katkı verecek olması açısından ele alınması kaçınılmaz olan kavramsal çerçevenin adeta omurgasını oluşturduğu bu çalışmamız, Tanrı'yı idrak imkânı bağlamında şüphenin varlık imkânı probleminin sorgulanmasına dair hazırladığımız iki ayrı çalışmaya da alt yapı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Tanrı, İdrak, İmkân, Şüphe

* Bu çalışmamız, “Felsefe ve Dinde Tanrı'yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu” adıyla, biri “din”, diğeri “felsefe” ekseninde olmak üzere ayrı ayrı hazırlanmış bulunan iki farklı makalemizin kavramsal çerçeveleri gözetilerek yapılan analizlerin ağırlıklı olarak yer aldığı “giriş” mahiyetinde bir yazıdır.

AN INTRODUCTION TO THE PROBLEM OF THE EXCISTENCE POSSIBILITY OF DOUBT IN PHILOSOPHY AND RELIGION: IN CASE OF POSSIBILITY OF COMPREHENSION OF GOD

Abstract

Doubts naturally, shows presence on the ground of “thinking” and “faith” that we still associate with human nature. Therefore, like making its presence felt as a practical phenomenon in the action of thinking and faith for human, “the doubt” we deal with as a problem, is significant for both religion and philosophy in theoretical background as well. In this study, we highlights religion and philosophy in the aspect of comprehension possibility of human and also highlights thinking/ knowledge and belief/ faith phenomena for the aspect of both manifestations of that possibility and area where doubt shows its presence. At the same time, we issued doubt, not with all manifestations in mentioned areas, by limiting it to the context of comprehension of God (knowing the existence of God and accepting). Dealing with thinking and faith in the relationship of “knowledge/doubt” and faith/ doubt parallel with also what we see them as a two tendencies leading people to God. Meanwhile, we want to say that, the theoretical framework, Inevitably to be dealt with, in the aspect of contributing to understand and making sense of the problem, forms almost backbone of this study and also constitutes as an infrastructure to two different studies we prepared about the investigating the problem of the existence possibility of doubt in the context of possibility of comprehension of God.

Keywords: Philosophy, God, Comprehension, Possibility, Doubt

Giriş

Tanrı'dan söz ediliyorsa, çoğunlukla din veya bu noktada ondan geri kalmayan felsefe adınadır. Çünkü Tanrı'ya idrak noktasında, birer imkân olarak gördüğümüz “Din”¹ ve “Felsefe”²nin her ikisi, özellikle Tanrı konusunda, insanın muhatap olmak durumunda olduğu, “hayatını anlamlandıran beşerî tecrübe unsurlarıdır.”³ Bu nedenle Tanrı ve O'nunla ilişkilendirilen her konu, her iki açıdan da ele alınabilir. Aynı nedenle bu çalışmamızda, hem dine veya dinî olana hem de felsefeye veya felsefi olana göndermelerde bulunacak, açıklamalarımızda her ikisini esas alacağız.

Amacımız “dinde ve felsefede Tanrı'ya idrak imkânı bağlamında şüphenin varlık imkânı sorunu” adıyla konu edindiğimiz problemi bu yazımızda sorgulamak, bu idrakin tezahürlerinin şüphe ile ilişkilerini çözümlemek ve

¹ bkz. Hasan Peker, “İnsanın Varlık Yapısında Tanrı'ya İdrak İmkânı Olarak Din”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c: 4, Sayı: 7- Haziran 2014, ss. 74-98.

² bkz. Hasan Peker, “İnsanın Varlık Yapısında Tanrı'ya İdrak İmkânı Olarak Felsefe”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c: 4, Sayı: 7- Haziran 2014, ss. 143-169.

³ Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 4. Baskı, HÜ-ER Yayınları, Konya, 2010, s. 15.

bir hükme varmaktan ziyade, problemin çerçevesini belirlemek, bu çerçevede yer alan ve probleme kaynaklık eden unsurları ve bu unsurlarla ilgili bulduklarını tespit ettiğimiz kavramları ele almak, bu kavramların birbirleriyle ilişkilerini, temel kavram olan şüpheyi eksen alarak irdelemek ve böylece problemin esasına ilişkin daha detaylı çalışmalara zemin oluşturmaktır.

Öncelikle, Tanrı'nın insan idrakine konu olmasının tezahür alanlarını ortaya koyan veya onları temsil eden insanî eğilimlerin bir başka anlatımla yetilerin üzerinde durmak istiyoruz.

1. İnsanın Dinî ve Felsefî Eğilimi ve Tanrı

İster dinî, ister felsefî açıdan olsun Tanrı'yı idrak imkânı noktasında -bir süje olarak- bahse konu olan insandır. İnsan ilahî kökenlidir. Bu nedenle "İnsan, Tanrı'ya dönük bir varlıktır"⁴ ve bu, onun "doğuştan"⁵ sahip olduğu, bizzat "mahiyetine ait"⁶ bir olgu olarak görünür. İnsanın yüce bir varlığa "yönelmesi, onu araması, onun hakkında bir tasavvur ve kavrama sahip olması,"⁷ hakeza "yüce bir varlığa inanma özelliği"⁸ hep onun bu varlık yapısından ve onda yer alan "mantıklı 'tek' varlık olması bakımından ortaya çıkar."⁹ Çünkü insanın alâmet-i farikası olan akıl da "ilâhî kökenlidir."¹⁰ Bu nedenle "kutsala ilişkin bir arayışa,"¹¹ "Tanrı'ya, inanma ihtiyacına karşılık gelen"¹² din, "varlık temelini insanın akıllı bir varlık olmasında bulan bu inanma olayının bir neticesi olarak"¹³ insanlık tarihinde daima var olmuş¹⁴, "insanoğluyla birlikte varlığını sürdürmüştür."¹⁵ Öyle ki "dinsiz bir toplum zaman ve mekân itibarıyla mevcut olmadığı"¹⁶ düşüncesi herkesçe onaylanmış, sahiplenilişi adeta "ilmî bir örf" haline gelmiştir.¹⁷ "İşi daha

⁴ Karl Jaspers, *Felsefeye Giriş*, Çev. Mahmut Akalın, Dergah Yayınları, İstanbul, 1981, s. 76.

⁵ John Hick, "Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç", Çev. Cafer sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, Etüt Yayınları, Samsun, 1997, s. 200.

⁶ Necip Taylan, *İlim-Din (İlişkileri-Sahaları-Sınırları)*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 85.

⁷ Taylan, a.g.e., s. 84-85.

⁸ Taylan, a.g.e., s. 84.

⁹ Taylan, a.g.e., a.y.

¹⁰ Ali Bulaç, *Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 292.

¹¹ bkz. Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 109.

¹² Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, 4. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 21.

¹³ Taylan, a.g.e., s. 86.

¹⁴ bkz. Bloom, Paul, "Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç", Çev. Osman Zahid Çiftçi, *Beytülhikme Dergisi*, Adıyaman, Haziran-2015, Sayı: 9, s. 164.

¹⁵ Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Baskı, Ankara, 2007, s. 17; Taylan, a.g.e., s. 86.

¹⁶ Yümnî Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, Yayınları, İstanbul, 1994, s. 83.

¹⁷ bkz. Sezen, a.g.e., a.y.

ileri götürüp dinsiz ferden de ender olarak bulunabileceği¹⁸ görüşü dile getirilmiş ise de bu ikinci yaklaşım, bireyin bir insan olması/varlık-yapısı esas alındığında düşünülebilecek olsa bile -ki biz buna vurgu yapmaktayız- onun bir birey olması özelinde bakıldığında, aynı rahatlıkta öne sürülmesi güçlük arz edecektir.

Bu noktada, konumuz açısından insanın dinî veya felsefi planda inançla ne tür bir ilişki içerisinde olduğunun önem arz ettiğini belirtmek isteriz. Makul olan bir nazarla bakıldığında, Tanrı'ya muhatap olması yönüyle insanın akıllılığı kadar, özgür olmaklığı¹⁹ da önem arz eder. Bu nedenle hakikat arayışında olmak, onu bulmak, onu kabul etmek kadar; onu tanınamaya, nazar-ı itibara almamaya veya “en akılsızca şeylere inanmaya da elverişlidir.”²⁰ Çünkü akıl “ilâhî kökeninden koparıldığında, nefsin denetiminde hevânın dışavurumlarını makul, uygun ve uygulanabilir formlara sokmakla görevlendirilir.”²¹ Her konuda olduğu gibi, Tanrı'ya yaklaşım konusunda da olan budur. Varlık nedenlerinin çeşitliliği üzerine farklılaşan tasavvurlar,²² temelde bu gerçeğe dayanır.

Genel itibarıyla din bazında akıl ve insan için söz konusu ettiklerimiz, felsefe ve filozof özelinde de bahse konu edilebilir. Felsefe, “insan ve Tanrı ile ilgili şeyler üzerine”²³ bir zihinsel uğraş olarak görüldüğünde, “filozofun felsefenin vazgeçilmez konularından birisi olarak dine ve dinde merkezî bir kavram olan Tanrı düşüncesine yer vermiş”²⁴ olmasının felsefe için ne denli önemli olduğu anlaşılır. Zira başlangıcından günümüze değin “felsefe tarihinde Tanrı veya Nihâî Varlık fikri üzerine eğilmeyen, onun varlığıyla ilgili müspet veya menfi, doğrudan veya dolaylı düşünceler ileri sürmemiş bir filozofa rastlamak neredeyse imkânsızdır.”²⁵

Açıktır ki dinde olduğu kadar felsefede de merkezî konumda bulunan, -olmazsa olmaz önemi haiz- Tanrı ve O'nu idrak (tanıma ve inanma) imkânı, dine ve felsefeye yönelenlerin ilk adımlarında karşılaşacakları bir meseledir.

¹⁸ bkz. Sezen, a.g.e., a.y.

¹⁹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat Dağıtım, 1979, I, 83; A. Hamdi Akseki, *İslâm Dini -İtikat, İbadet ve Ahlâk-*, 18. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1967, s. 7.

²⁰ Pitirim Sorokin, A., *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, I-II, Çeviren: M. Münir Raşit Öymen, İstanbul, 1974, c: 2, s. 204.

²¹ Bulaç, a.g.e., s. 292;

²² bkz. Ahmet Arslan, *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1999; Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13; Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi*, BDS Yay., İstanbul, 1992, s. 520; bkz. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 2. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1990, s.178-179.

²³ bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 111.

²⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 14 ; Erdem, a.g.e., s. 37.

²⁵ Mehmet Sait Reçber, “Din Felsefesi”, *Din Felsefesi*, Kılıç, Recep-Reçber Mehmet Sait (Editör), Grafik Yayınları, Ankara, 2014, s. 9.

Zira Tanrı, varlığına inanılan bir realite olarak inancın olduğu kadar, düşünce- nin de objesidir.²⁶ Aynı noktada, karşılaştırılması muhtemel bir mesele olarak 'şüphe' olgusu da insan için olgusal bir durum olarak orada durur. "Bir kim- senin akıl ve iman hakkındaki görüşünün onun felsefe ile dini nasıl gördüğü- nü büyük ölçüde belirleyici"²⁷ olduğu görüşü, onun aynı konuda 'şüphe' nin varlık imkânını nasıl değerlendireceği yönünde de fikir verir. Bu, konumuz açısından önemli ve üzerinde durulmayı gerektiren bir husustur. Ancak daha önce ilgili bir takım kavramlara yer vermemiz gerekecektir.

2. Kavramsal Boyut

Tanrı kavramının da genellikle içinde bulunduğu inanç sistemini ve in- sanın bu sisteme bağlılığıyla tamamlanan bir bütünlüğü ifade eden din,²⁸ inanan bir varlık olan insanın varlık yapısında yer alan "inanma" olgusu ile varlık gösterirken. Düşünen bir varlık olan insanın beşerî tecrübesi ve başarısı olarak felsefe, insanın varlık yapısında yer alan ve onun mahiye- tine dair önemli bir ayrımı temsil eden "düşünme" olgusuyla varlık bulan ve onunla kurgulanan bir disiplin olarak ortaya çıkar. Dinin ve felsefenin ne olduğu yönündeki bu tanımlamayı tamamlayıcı öğeleri içerecek açıklama- lar ileriki çalışmalarımızda müstakil olarak yer alacağından doğrudan diğer kavramlara geçelim istiyoruz.

Konu başlığımızda yer alan "idrak" ve "imkân" kelimelerinin kavram- sal açılım ve açıklamalarını, konuları gereği öncelemeyi yeğliyoruz. Zira şüpheden söz etmek için bilgi ve inançtan söz ediyor olmak lazım gelir. Şüpheyi kavramsal olarak ele almak ve insan idrakinin farklı açılımları olarak görebileceğimiz zihni durumları inceleyerek, şüphenin onlar arasın- daki konumunu tespit etmeye çalışmak, onun din ve felsefe için taşıdığı anlamı ve Tanrı'yı idrak noktasındaki meşruiyet imkânını sorgulamaktan önce gelmek durumundadır.

2.1. İdrak

Türkçede "isim" olan, sonuna "etme/etmek" ekleri aldığında fiil halini alan bu kelime, Arapça kökenli mastar bir isimdir. Duyusal, hissi ve düşün- sel anlamları kapsayıcı²⁹ olarak idrak, Arapçada fiil olarak kullanıldığında,

²⁶ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İfav Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 96.

²⁷ Evans, C. Stephan, "Din Felsefesi Nedir?", bkz. Gelen-eksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar, 1-II, 2. Baskı, Recep Alpyağıl (Derleyen), İz yayıncılık, İstanbul, 2012, I, s. 44.

²⁸ Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi*, berikan yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2011, 32.

²⁹ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 3. Baskı, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s.

“yetişmek”³⁰ anlamında; bir yere varmayı, bir düzeye erişmeyi ifade eder. İdrak fiili “göz ile kullanılıncı gözün bir şeye ilişmesi, onu yakalaması, dolayısıyla görmesi anlamına gelir.”³¹

Görüldüğü üzere, duyuşsal anlamı öne çıkarıldığında idrak, gözle görmeyi ifade ederken, içsel/düşünsel yönüyle öne çıkarıldığında ise, “basiret anlamına gelir.”³² Basiret, “göz kuvveti ile görmenin”³³ ötesinde, “hakikatleri müdrük olma, anlama,”³⁴ “kalp(/gönül) gözü ile görme”³⁵ manalarına gelmektedir. Biz de idrak etmeyi, “anlamak,”³⁶ “akılla anlamak,”³⁷ “akıl erdirmek,”³⁸ “kavramak,”³⁹ “tasavvur etmek,”⁴⁰ “sezmek,”⁴¹ “farkına varmak”⁴² “tanımak”⁴³ ve “bilmek”⁴⁴ gibi anlamları ihata eden, kısaca “zihni faaliyetin her aşaması için kullanılan”⁴⁵ kapsayıcı bir kavram olarak değerlendiriyoruz.

Kapsamlı bir tanım vermek gerekirse idrak: “Bir öznenin kendisi veya dış dünyayla ilgili durum ve gerçeklerin farkına vararak,”⁴⁶ “onların bilgisini elde etmesine imkân veren,”⁴⁷ “zihinsel yorumu da içeren”⁴⁸ “algılama kabiliyetidir.”⁴⁹ “Bu kabiliyet, duyum idrakleriyle başlar ve derece derece yükselerek akli kavramların oluşmasıyla en yüksek noktasına ulaşır.”⁵⁰ “Hissî olarak tezahür ettiğinde eşyanın bilgisine, akli olarak tezahür ettiğinde ise küllî olanın bilgisine imkân verir.”⁵¹

142-143.

³⁰ Muhammed Murtaza el-Hüseyni Zebidi, *Tâcu'l-arûs* (thk. Mustafa Hicâzî), I-XL, Kuveyt, 1993, XXVII, 136; EbûNasr İsmail ibn Hammâd Cevherî, *es-Sihâhtâcu'llüga ve şihâhi'l-arabiyye* (nşr. Ahmed Abdulfâfir Attâr), I-VII, Dâru'l-ilmlî'l-melâyin, I. Baskı, Beyrut, 1990,IV,1582-1583.

³¹ Cevherî, a.g.e, IV, 1582-1583; Ragıb el- İsfehânî, *el- Müfredat Fi Garibi'l Kur'an*, Darü Kahraman, İstanbul, 1986, s. 312; İbrahim Uneys vd., *el-Mu'cemu'l-Vasit*, I-II, el- Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, Ts., I, 281.

³² İsfehânî, a.g.e., s. 312.

³³ Abdullah Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 52.

³⁴ Yeğîn, a.g.e., s. 52.

³⁵ Yeğîn, a.g.e., a.y; Yazır, a.g.e., X, 571.

³⁶ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995, s. 266; Mevlüt Sarı, *el-Mevarid (Arapça-Türkçe Lügat)*, Bahar Yayınları, 1982, 487; Yeğîn, a.g.e., s. 253.

³⁷ Uneys, a.g.e., s. 281.

³⁸ Yeğîn, a.g.e., s. 253.

³⁹ Yeğîn, a.g.e., a.y; Mutçalı, a.g.e., s. 266; Sarı, a.g.e., s. 487.

⁴⁰ Hayati Hökelekli, “İdrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I-XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, XXI, 477.

⁴¹ Mutçalı, a.g.e., s. 266.

⁴² Mutçalı, a.g.e., a.y.

⁴³ Hökelekli, a.g.e., a.y.

⁴⁴ Hökelekli, a.g.e., a.y.; Ahmed Âyed vd., *el-Mu'cemu'lArabıyyu'l-Esasi*, Larus, Tunus, 1988, 448; Yazır, a.g.e., III, 2016;

⁴⁵ Hökelekli, a.g.e., a.y.

⁴⁶ Hökelekli, a.g.e., a.y. ; bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı), I-V, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, II, 2095.

⁴⁷ Hökelekli, a.g.e., a.y.

⁴⁸ Çağbayır, a.g.e., II, 2095.

⁴⁹ Hökelekli, “İdrak”, XXI, 477.

⁵⁰ Hökelekli, a.g.e., a.y.

⁵¹ bkz. Âyed, a.g.e., s. 448; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Heyet, Türdav Yayınları, İstanbul, 1995, s. 487.

İlgili kaynaklarda, idrakin iki veçhesine yer verilir. Şöyle ki: İdrak, “ya tasavvur ya da tasdikten ibarettir;”⁵² “yalnızca zihinde oluşan imaj ve kavramları ifade ediyorsa tasavvur, onlar hakkında bir yargıyı da beraberinde getiriyorsa tasdik”⁵³ diye adlandırılır. Bu noktada, çalışmamızın bütünü anlamlandırma imkânını mündemiç olduğunu düşündüğümüz ve bu nedenle kullanmayı tercih ettiğimiz idrak kavramının açılımları olarak gördüğümüz tasavvur ve tasdik kavramlarının ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilmesi gereklilik arz etmektedir.

2.1.1. Tasavvur

“Bir şeyi zihinde canlandırmak anlamındaki tasavvur herhangi bir varlık hakkında bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturur.”⁵⁴ Felsefede idealist ve rasyonalist düşünürler “tasavvurların apriori (doğuştan) olduğunu salt gerçekliğe bunların sahip olduğunu savunurlarken, empiristler bunun aksini, yani tasavvurların aposteriori (sonradan) olduğunu,”⁵⁵ tecrübe sonrası edinildiğini ileri sürmüşlerdir. Tanrı’ya dair felsefi ilgi, rasyonel bir kavram veya inanç konusu olarak aşkın/kutsal olanı temsil eden Tanrı tasavvurunun apriori mi ya da aposteriori mi olduğu yönündeki tartışmalardan Tanrı’nın varlığı, sıfatları ve evrenle münasebeti gibi konulara kadar geniş bir yelpazede, farklı içerik ve şekillerde kendini göstermiştir.

Tanrı’yı idrakten söz ediliyorsa, biri -basit düzeyde de olsa- ‘kavrayış’ ifade eden zihinsel boyut, yani henüz hüküm içermeyen tasavvur, diğeri de ancak tasavvurdan sonra gelen inanç, klasik mantıkta ifade edildiği şekliyle zihnin olumlu veya olumsuz bir hüküm vermesi anlamında, tasdik olmak üzere iki durum söz konusu olacaktır.⁵⁶ Eğer ki tasdikte yer alan inanç, iman boyutuyla bahse konu edilecekse, anlam içerikleri onu da aşar. Bu nedenle, bir takım nitelikler atfedilerek bir Tanrı kavramı tasavvur edilmeden, olumlu veya olumsuz bir hüküm vermek mümkün görünmemektedir.⁵⁷ Demek oluyor ki, tasdik için tasavvur önemlidir ve onu önceler. Çünkü “el-Hukmu ale’ş-şeyi fer’un an tasavvurihi”⁵⁸ kuralı gereği her “tasdik” bir “tasavvur”dan sonradır, şöyle veya böyle ona racidir.

⁵² Hökelekli, a.g.e., a.y.

⁵³ Hökelekli, a.g.e., a.y. ; Topaloğlu, a.g.e., s. 142-143,305; Özcan, , a.g.e., s. 81; Mahmut Kaya, “Tasavvur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1-XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XX, 127.

⁵⁴ Kaya, “Tasavvur”, XX, 127.

⁵⁵ bkz. Kaya, “Tasavvur”, XX, 126.

⁵⁶ Özcan, a.g.e., s. 81,82-83; bkz. Topaloğlu, a.g.e., s. 305.

⁵⁷ bkz. Özcan, a.g.e., s. 94.

⁵⁸ *Mevsûatü'l-Fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, Vizâretü'l-Evkâf ve’ş-şuûnî'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1404, I, 62; Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcebbar b. Ahmed el-Merûzî, *Kavâidu'l-Edilleti fi'l-*

2.1.2. Tasdik

İdrakin diğer bir boyutu olan ‘tasdike gelince; tasdik, bir önermenin “bilgi açısından geçerliliğini”⁵⁹ ve “doğruluğunu kabul etme,”⁶⁰ “kesin olarak kabul etmenin”⁶¹ yanı sıra “bir doğruya, terimlerinin apaçıklığından dolayı bağlanma halini”⁶² de ifade eder. Bu, anlam içeriğiyle tasdik, dinî inanç daha doğrusu dinî inancın temel umdesi olan ilâhî varlığa “iman” için de geçerlidir; çünkü iman, en azından bir miktar “inanç ve bilgiye”⁶³, “aklı düşünmeye dayanır. Burada söz konusu olan akli düşüncenin hususi sureti, bir hükmün ya da önermenin doğru olduğu inancıdır.”⁶⁴ İmanda aranan “kesinlik,” ona dair bilgide şart koşulmamış ise de imanın akli süreçlerden büsbütün ayrı ve onlarla alakasız olduğu anlamına da gelmez.⁶⁵ Zira her büyük din, salt imanı geçerli görüyor olmakla birlikte tefekkür ve tahkiki de yüceltir ve ona teşvik eder. Tasdikın mantıkî anlamı esas alındığında, bilgi veya inançta olumlu veya olumsuz bir hüküm verme hali olarak görülür. Ancak dinî inancı yani imanı temel aldığımızda, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu tanımı aşan ilave anlamlar söz konusudur. O halde, “imandaki tasdik, inanç ve bilme anlamlarına dayanan, fakat onlara ilaveten güven, teslimiyet, sevgi, samimiyet, kesinlik vb. anlamları da taşıyan bir tasdiktir.”⁶⁶

İdrak istidadına sahip insanın, idrakte bulunma süreciyle alakalı olarak bahse konu edebileceğimiz ‘cehalet(bilgisizlik)’, ‘zan (sanı)’, sehv (yanlış,yanılma), şüphe (kuşku), bilgiye ve imana temel olan ‘kesin inanç’, bir başka ifadeyle kesinlikli bilme ve inanma anlamına gelen ‘yakîn’ gibi bir takım nitelikler söz konusudur.

İdrakin, duyuşal farkındalığın ötesinde, onu aşan zihnî faaliyetin her aşamasını tasavvur ve tasdik veçheleriyle içerdiğini göz önünde bulundurarak baktığımızda, gerçekte bilginin zıddı olan,⁶⁷ dolayısıyla bir idrak(/bilgi)siz-

Usûl, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1418/1999, I, 127; Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *el-Usûl min İlmi’l-Usûl*, Dâru’l-İmân, İskenderiyye, 2001, s. 65; Taqiyuddin Ahmed İbn Teymiye, *Mecmûu’l-Fetâvâ*, Dâru’l-Vefâ, III. Baskı, y.y. 1426/2005, VI, 295; Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddîn, *Mevsû’atu’l-Elbânî*, I. Baskı, Yemen, 1431/2010, VII, 842.

⁵⁹ Kaya, “Tasavvur”, XX, 127.

⁶⁰ Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2013, s. 1498.

⁶¹ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya, 1988, 88.

⁶² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 1498.

⁶³ Özcan, a.g.e., s. 85.

⁶⁴ Michael Peterson vd. *Akıl ve İnanç -Din Felsefesine Giriş-*, Çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012, 447.

⁶⁵ Peterson, a.g.e., s. 447.

⁶⁶ Özcan, a.g.e., s. 84.

⁶⁷ Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabu’t-Ta’rifât*, Daru’n-Nefais, 1. Baskı, Beyrut, 2003, s. 565; Maturidi, Tevhid, Çev. Hüseyin Sadı Erdoğan, Hicret Yay., İstanbul, 1981, s. 565; Emrullah Yüksel, *Amidide Bilgi Teorisi*, İşaret Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1991, s. 98.

lik hali olarak cehalet, doğal olarak ne “tasavvur” ne de “tasdik” aşamasında görünür. Bir hususa ait iki ihtimalden biri tamamen bertaraf edilmiş olmasa bile, ağır basan diğerinden yana bir hükmün verilmiş olması⁶⁸ sebebiyle ‘zan’ın, yine “bilerek”⁶⁹ “yahut bilmeyerek”⁷⁰ yanılarak da olsa bir hükmün bulunması sebebiyle ‘seh’ in ve kesinlikli bir bilgi veya inanç⁷¹ olarak yakının, şüpheye mahal bırakmayan bir kararlılık hali taşıdığından, yani bir hüküm içerdiğinden “tasdik” aşamasında belirlediğini söyleyebiliriz. Bu arada, tasavvurun tasdik tarafından içerildiğini, yani her tasdikin şöyle veya böyle bir tasavvur üzerinden varlık bulduğunu hatırlamakta yarar görüyoruz.

Kabul veya ret konusunda, birbirine zıt iki ihtimal karşısında hiçbir tarafa ağırlık verilememe durumunu ifade eden, ikircikli bir hâl olarak süjede varlık gösteren ‘şüphe’ için -ileride başlı başına ele alınacağından- şu kadarını söyleyebiliriz: Şüphe doğru veya yanlış da olsa bir hüküm içermediğinden, henüz “tasdik”i olmayan “tasavvur” aşamasında görülebilecek olan farklı bir niteliktir.

Kavram kritiğine “imkân” kavramıyla devam edelim istiyoruz. Ancak, “imkân” kavramına dair açıklamalara geçmeden önce, onunla da ilintili bulunan idrake dair şu önemli notu düşmeyi gerekli görüyoruz:

İdrak, “bir şeyi tam mânasıyla ihata etmek”⁷² anlamına da gelmektedir. Herhangi bir konu için bu anlamıyla geçerli olabilir, lakin Tanrı mevzubahis olduğunda durum farklıdır. Çünkü insan, dinin dışındaki bütün hakikatleri ihata edemediği gibi, dinin bütün hakikatlerini (Tanrı’nın keyfiyeti/mahiyeti gibi) de tamamen kavrama gücüne sahip değildir.⁷³ “Bizzat teistin kendisi Tanrı’yı “mâhiyeti itibariyle bilinemeyen bir varlık” olarak tanımladığından”⁷⁴ O’nun Zatını bilmek ayrı şey, var ve bir olduğunu bilmek ayrı şey diye düşünür. O halde, meseleyi bu yönüyle değerlendirerek Tanrı’yı idrak etmenin mümkün olduğunu fakat bu imkânın sınırsız olmadığını göz önünde tutmak lazım gelecektir.

⁶⁸ bkz. Cürçâni, a.g.e., s. 219; Şerafettin Gölcük, *Kur’anda İnsanın Değeri*, Pınar Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1983, s. 85; Topaloğlu, a.g.e., s. 288; Özcan, a.g.e., s. 52; Yüksel, a.g.e., s. 102.

⁶⁹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı. (Meal-Tefsir)*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1998, s. 1032; Musa Bilgiz, *Kur’anda Bilgi -Kavramsal çerçeve/Bilgi türleri-*, İnsan Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 147.

⁷⁰ Bilgiz, a.g.e., s. 147.

⁷¹ Ali b. Osman el-Cüllabi el-Hucviri, *Keşfu’l-mahcub -Hakikat Bilgisi-*, Haz. Süleyman Uludağ, Derghay yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 532; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, Çev. Sabri Hizmetli, Umran Yay., Ankara, 1981, 41; Topaloğlu, a.g.e., s. 340; Gölcük, *Kelâm*, s. 78-79; Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, Beyan Yay., İstanbul, 1997, s. 14.

⁷² Topaloğlu, a.g.e., s. 142.

⁷³ Taylan, a.g.e., s. 174.

⁷⁴ Mehmet Aydın, “Tanrı Hakkında Konuşmak” -*Felsefi Bir Tahlil-*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1983, c: 1, s. 30.

2.2. İmkân

Felsefede ve teolojide ontolojik bağlamıyla derin ve zengin açılımları olduğunu söyleyebileceğimiz imkân kavramı, kelamcıların, aklın bir şeyin ya da herhangi bir bilinenin varlık (vücut) mefhumuyla münasebeti hakkında, verebileceği “vacib”, “mümkün” ve “muhal” olmak üzere üç türlü hükümden⁷⁵ biri olan mümkün ile ilintilidir. Burada yer alan “mümkün (contingent; bağımlı veya olurlu varlık), ne varlığı ne de yokluğu kendinden olan”⁷⁶ demektir. Fakat biz terimin, ister felsefi, ister teolojik yaklaşılsın metafizik anlamdaki bu “vücut-mucid” vurgusuyla yani “olurlu varlık”⁷⁷ veya “olumsal varlık”⁷⁸ şeklinde, ‘varolma’ keyfiyetinden bağımsız olmasa bile ‘varolanı’ öne çıkararak bağlamdan ziyade, “olurlu” ve “olumsal” anlamında, ‘varolan’dan ziyade ‘varolma’ keyfiyetini ifade eden bir terim olarak, günlük hayattaki anlamıyla öne çıkarıyoruz.

Pek çok kavramda olduğu gibi, imkân kavramının da günlük dildeki anlamı ile felsefi terminoloji içindeki kullanımları arasında fark vardır. Mümkünün “genel ya da halk tarafından kullanılan anlamı dikkate alındığında her şey ya mümkün ya da imkânsız kategorisine girmek durumundadır.”⁷⁹ “Buna göre mümkün sadece imkânsız olmayana değil, zorunlu olmayana da verilen isimdir.”⁸⁰ “Mümkün, ‘varlık’ veya ‘yokluk’ açısından (...) kaçınılmaz (zarurî) olmayan, ‘mümkün olmayan’ ise kaçınılmaz (zarurî) olandır.”⁸¹ Felsefi terminolojide ise mümkünün daha özel bir anlamı vardır. “Felsefe tarihinde ilk defa imkân kavramının günlük anlamı ve felsefi terminoloji içindeki kullanımları arasındaki farklılığın bilincine vararak, filozoflar tarafından imkân kavramına yüklenen anlamları, bir kavramın tarihini yazma titizliği içinde sistematik olarak ortaya koymuş olan İbn Sina,⁸² dikkat çekici felsefi tahlillere yer verir. Ancak biz onun, terimin günlük kullanımını noktasında yer verdiği “mutlak anlamda ‘imkânsız olmayan’ manasını”⁸³ meramımızı ifade eder görüyoruz.

Analizi gerekli görülen son kavram ise çalışmamızda kilit kavram olarak öne çıkan, daha önce de işaret ettiğimiz “şüphe” kavramıdır.

⁷⁵ bkz. Akseki, a.g.e., s. 30; Gölcük, *Kelâm*, s. 76; M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân -Aristoteles’ten İbn Sina’ya İmkânın Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s. 15.

⁷⁶ Muhammed, Abduh, *Tevhid*, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1986, s. 89.

⁷⁷ Abduh, a.g.e., s. 89.

⁷⁸ Abdalbaki Güçlü vd., *Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, Bilim ve Sanat, Ankara, 2008, s. 1019.

⁷⁹ Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 172.

⁸⁰ Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 172.

⁸¹ Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 173.

⁸² bkz. Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 172.

⁸³ Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 172.

2.3. Şüphe

Bir zihin durumu olarak şüphe, “bir arada varolamayacak çift varsayımların anlamlarını oluşturan iki gerçeklik hâli diye ifade edilen tutarsızlıktan,”⁸⁴ kaynaklanan bir “zihni karmaşıklık hâli”⁸⁵ değil, bir ‘zihni kararsızlık’ halidir. Çünkü çelişik iki önermenin aynı anda kabulü değildir söz konusu olan. Bunlardan birinin, diğerine tercih edilme noktasındaki kararsızlıktır. Yani şüphe, iki alternatif arasında, “kabul veya ret konusunda herhangi bir ‘hazır oluş’un bulunmadığı”⁸⁶ bir tür “duraksama durumuna,”⁸⁷ karşılık gelir. Kısaca, bir konuda “tereddüt içinde olan,”⁸⁸ “olumlu veya olumsuz bir yargıya varamadığından,”⁸⁹ “yargıyı askıya alan”⁹⁰ bir “zihin durumu”⁹¹ söz konusudur. Bu zihin hali, kasıtlı bir irade eşliğinde ortaya konulduğunda, zihinsel bir tavır veya tutum⁹² olarak da değerlendirilebilir; metodik şüphe, bu tutumun müspet olan bir örneğidir.

Şüphe, inançla ilgili bir olgudur ve “inanmanın karşıtıdır.”⁹³ “Bilginin ‘imkânı’ etrafında belir(iyor)”⁹⁴ olsa bile, “bilgiye değil inanmaya aittir.”⁹⁵ Hem bilgi, hem de imanın her ikisinin temelini bir inanç oluşturduğundan⁹⁶, henüz tasdikle sonuçlanmamış, “bilgi” ve “iman” öncesi bu “inanç” evresinde, şüphe her ikisi için olasıdır. Ancak, bu inancın, birinde bilgiye, diğerinde imana kendisi sayesinde evrildiği bir “tasdik” durumu olduğunda, artık her ikisinde de şüphe hali söz konusu edilemez. Çünkü her ikisinde de artık “inanç kesinliği vardır.”⁹⁷

Şüpheyi, varlık nedenini içinde taşıyan bir tanımlamayla ele almak da mümkündür. Şöyle ki: Şüphe, “Antik Yunan felsefesinde araştırma ve inceleme anlamına gelen “skeptesthai” terimiyle ifade edilmiştir.”⁹⁸ Kimi düşünürler, bu anlamıyla benimseyip, onu, sağlam bir inanca ulaşmak için bir vasıta olarak görmüşlerdir.⁹⁹ İnancın, hem bilginin hem de imanın teme-

⁸⁴ Whitehead, *Düşünme Biçimleri*, çeviren: Yusuf Kaplan, Külliyat yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s. 73-74.

⁸⁵ Whitehead, a.g.e., a.y.

⁸⁶ Özcan, a.g.e., s. 48.

⁸⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 986.

⁸⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 986.

⁸⁹ Özcan, a.g.e., s. 47.

⁹⁰ bkz. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 986.

⁹¹ bkz. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 986; Özcan, a.g.e., s. 47.

⁹² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 986; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, -Helenistik Dönem Felsefesi-, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 426.

⁹³ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, Kürsü Yay., Ankara, Ts., s. 366.

⁹⁴ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 36.

⁹⁵ Ülken, a.g.e., s. 366.

⁹⁶ Özcan, a.g.e., s. 100.

⁹⁷ Özcan, a.g.e., a.y.

⁹⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi...*, s. 425; Özcan, a.g.e., s. 48.

⁹⁹ Özcan, a.g.e., s. 48.

lini oluşturduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu arayış hem “doğru inanç”¹⁰⁰ olan imana, hem de “doğrulanmış doğru inanç”¹⁰¹ olan bilgiye doğru bir arayıştır diyebiliriz. Bu arayışın sonunda, eğer bir tasdike ulaşılabırsa, bu her ikisi için de geçerli bir durumdur. “Ancak objesi gereği, bilgide insan tasdike zorlanırken, imanda ise işin içerisine irade karışmaktadır.”¹⁰² O halde, bilgi ve iman yolunda, doğru bilgiye ve doğru inanca ulaşmak için “bir vasıta, bir aşama olan şüphe, ‘metodik’ veya ‘metodolojik’ yani bilimsel şüphe,”¹⁰³ en azından, şüpheyi amaç edinmeyen bir şüphedir.

3. Şüphenin Varlık İmkânı

Yukarıda kavramsal içeriğine yer verdiğimiz “şüphe”nin, “varlık imkânı”ndan ne kastettiğimizi “varlık” ve “imkân” kavramları ile ne tür bir münasebet içerisinde olabileceğini yine kavramsal açıdan ele alarak açıklamaya, din ve felsefedeki tezahür alanını Tanrı’nın idraki bağlamıyla sınırlandırarak görmeye çalışacağız.

1.1. Şüphenin Varlık İmkânının Kavramsal Değerlendirmesi

Varlık, felsefe literatüründe, “hem bir isim ve hem de bir sıfat olarak kullanılmıştır.”¹⁰⁴ İlk akla gelen “yokluğa karşıt olarak, var olan şey”¹⁰⁵ anlamıdır. Zira “herhangi bir şekilde varlığa sahip olmayan bir şey, tek kelimeyle ‘yok’tur.”¹⁰⁶

Bu nedenle “...şüphenin varlık imkânı” diye sorgulamada bulunurken “varlık”tan kastettiğimiz ‘varlık gösteren’, ‘mevcut olan’, yani ‘yok’ olanın zıddı anlamında, lakin sıfat olarak alıyoruz. Aslında “imkân” kelimesinde ‘yokluk’ kadar ‘varlık’ da mündemiçtir. Dolayısıyla sadece “...şüphenin imkânı” demek mümkündür. Bu durumda, ‘şüphenin varlığı veya yokluğunun kaçınılmaz olmadığı’ anlamını verir ki, yeterli de olur. Yukarıda geçtiği üzere, nasıl ki imkân kelimesi, felsefi terminolojideki anlamının gerisinde kalsa bile, günlük dildeki anlamıyla da iş görmektedir ve yaygın olan bu kullanımdır. Aynı şekilde, ilk yer verdiğimiz “yokluğa karşıt olarak, var olan şey” anlamıyla bir kullanım da tercih edilebilir diye düşünüyoruz. Bu

¹⁰⁰ Özcan, a.g.e., s. 100.

¹⁰¹ Özcan, a.g.e., a.y.

¹⁰² Özcan, a.g.e., s. 100.

¹⁰³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi...*, s. 425; Özcan, a.g.e., s. 50.

¹⁰⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 1582.

¹⁰⁵ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 1582.

¹⁰⁶ Ömer Mahir Alper, *Varlık ve İnsan -Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası-*, 1. Baskı, Klasik, İstanbul, 2010, s. 25.

durumda, 'varlığın varlığı' ifade edilmiş ve bununla da 'şüphenin varlığı'nın varlığı' anlaşılmış olur. Fakat imkân, basit şekliyle de olsa, kelâmî veya felsefî literatürdeki karşılığıyla terkibe dâhil edilirse, bu durumda 'varlığın varlığı veya yokluğu' olmak üzere 'varlık' da 'yokluk' da kastedilmiş ve maksadımız hâsıl olmuş olur.

Şüphenin varlık imkânından ne anlaşılması lazım geldiği konusunda, yer verdiklerimize ilaveten şunu söylemek isteriz: Evet, "imkân" terimini açıklarken onun 'varlık' veya 'yokluk' açısından bir "zorunluluk" taşımadığı yönündeki genel anlamını öne çıkardık. Fakat yerine göre, bu terimi; zuhur etme (varlık bulma) ve zail olma (yok olma) anlamlarını içeren yönüyle ifade etmek de mümkündür. Aristoteles (MÖ. 384-322)'e atfedilen ve Türkçeye geçmiş "kuvve"¹⁰⁷ terimi, bu konuya açıklık getirmektedir. Aristoteles'in 'kuvve'yi, biri kendisine hareketin eşlik ettiğini söylediği 'güç', diğeri de fiil haline geçebilen 'imkân' olmak üzere iki anlamda aldığı kaydedilir. İlki, 'Bir şeyin başka bir şeyde veya bizzat kendinde değişim meydana getirmesini sağlayan güç,' bir tür dinamizm, diğeri ise, "bir durumdan daha mükemmel bir durumda olma fiil(eylem)i, veya olabilme imkânı,"¹⁰⁸ bir başka deyişle 'potansiyel'i olarak ifade edilmiştir. Her ikisi için getirilen örnekler konumuza ışık tutacak niteliktedirler; Örneğin, bir inşaat ustasının sahip olduğu sanat bir güç/kuvve olarak belirleniyor ve bu gücün uygulaması ise, bizzat yapıyı inşa etme süreci olarak gösteriliyor. Diğer ilke için, görme kabiliyeti olan fakat uyumakta olan biri kuvve/imkân, uyanık olanın durumu ise kuvve/fiil halinde olana örnek getiriliyor.¹⁰⁹ Biz kuvvenin 'imkân' anlamını, diğer dinamik süreç veya eylem hallerini temsil eden anlamlarıyla beraber, insanın bilgi veya inanç(/iman) sürecinde zıt eğilimlere açık potansiyeline ve bu süreçteki gelgitli dinamizmine örneklik teşkil edecek bir hal olarak görüp "şüphe"yi anlama ve açıklama unsuru olarak referans alabileceğimizi düşünüyoruz.

1.2. Şüphenin Varlık İmkânının Tezahür Alanları

İnsanda "kendi sahaları içinde kalarak, tesirde bulunan iki ayrı saha mevcuttur; bunlar akıl ve inanç sahalarıdır."¹¹⁰ Bu açıklamada yer alan "akıl" ve "inanç" ifadeleri, insanın idrak imkân ve alanlarına ve çeşitlerine dikkatimizi çeker. Bu noktaya odaklandığımızda, "inanç üzerinde

¹⁰⁷ bkz. Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 45.

¹⁰⁸ bkz. Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 45.

¹⁰⁹ bkz. Kaya, *Varlık ve İmkân*, s. 45.

¹¹⁰ Taylan, a.g.e., s. 91; Peterson, a.g.e., s. 356-359.

temellenmiş¹¹¹ olan dini ve rasyonel bir faaliyet olma yönüyle “akıl temeli üzerinde birleşen bilim ile felsefeyi”¹¹² görürüz. Ancak inanç, ‘iman’ niteliğiyle ifade edilmedikçe sadece dine has bir olgu olarak anlaşılabilir. Bu konuda, “bilimsel olmayan bütün hükümler içlemleri -kapsamları- ne olursa olsun inançlardır”¹¹³ şeklinde dile getirilen hüküm cümlesi uç bir ifadedir. Halbuki “bilimsel inanç”¹¹⁴ ya da şöyle ifade edebiliriz: Bilimde de inanç vardır. Bilginin “haklılandırılmış doğru inanç”¹¹⁵ olarak yapılan tanımını burada kaydetmekte yarar vardır. O halde ister bilimsel, ister felsefi ve isterse dinî olsun bütün sahip olunan bilgiler bu nitelikten uzak değildir. Şöyle ki, “önümüzdeki hazır bulunmayan şeyleri bilmek, önce o şeyler hakkında inançlara sahip olmak anlamına gelmektedir. O halde, deney alanında bile, inanç önce gelip sonra doğrulanma söz konusu olmaktadır. Yani bir inançla işe başlanıp o ümitle deneye başvurulmaktadır. Metafizik şeyler de gözümüzün önünde hazır bulunan şeyler değildirler. Onlar hakkında da bir inanç ve ümit beslenmekte, sonra bu inanç, istidlâlî bilgiye veya kuvvetli bir imana dönüşmektedir.”¹¹⁶

Hülâsa şunu söyleyebiliriz: “çok yönlü”¹¹⁷ olan inanç, “birer fikrî faaliyet olan “bilgi ve imanın temelini oluşturur.”¹¹⁸ Aynı şekilde inanç, “ulaşılabilir belli bir düşünme derecesinin, bir zihin işlemi neticesinde elde edilen bir hükmün bulunduğu, yani muhtemel iki taraftan birinin kesin olarak tercih edildiği, dolayısıyla, süje-obje arasında süje açısından kesin bir ilişkinin kurulduğu, bilme ve kavrama ile ilgili zihni durumu ifade eder.”¹¹⁹

Bilginin doğruluk değeri açısından bakıldığında, şunu söyleyebiliriz: “Doğruluk varlığın ya da gerçekliğin değil de, bilgi ya da önermenin bir özelliğidir. Başka bir deyişle, doğru olan yalnızca kendisine inanılan önermedir.”¹²⁰ Fizik alana ait olsun veya olmasın hüküm ifade eden ve kendisine inanılan, yani doğruluğuna inanılan bilgiler, inançlarımızı oluşturmaktadır. Ancak, inanç (/iman), “gerçeğe uygun olan kesin itikat olarak, ilim”¹²¹ ifade ettiği gibi, “cehalet” dediğimiz “gerçeğe uygun olmayan bir

¹¹¹ Peterson, a.g.e., s. 57; Adnan, Aslan, “Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi”, İslâm Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1998, Sayı: 2, s.154.

¹¹² Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 24

¹¹³ Sorokin, a.g.e., c: 2, s. 197.

¹¹⁴ Bedia, Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 22.

¹¹⁵ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 139.

¹¹⁶ Özcan, a.g.e., s. 77.

¹¹⁷ bkz. Özcan, a.g.e., s. 57-58.

¹¹⁸ Özcan, a.g.e., s. 55.

¹¹⁹ Özcan, a.g.e., a.y.

¹²⁰ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 139.

¹²¹ Bilgiz, a.g.e., s. 15.

itikat olarak da”¹²² varlık gösterebilir. Zira süje olarak konu edindiğimiz insan, ilme kabiliyeti olduğu kadar cehle de kabiliyetlidir.¹²³ “Bir şeye, doğru veya yanlış olma ihtimali hakkında zan veya kanaatten kaynaklanan -az veya çok- bir güven taşıyan sübjektif bir duyguya dayanarak kabul veya reddetme”¹²⁴ anlamını içeren inanç, biz doğru olduğuna hükmetmiş olsak bile yanlış da olabilir.

Bir inancı benimserken, “kendini denetleyebilme, şüphelenme, adil olma ve dürüstçe delilleri değerlendirebilme gibi yeteneklerimizi”¹²⁵ örselemeden yapabilmek önemlidir. Bu noktada, dogmatik ya da eleştirel bakışı benimseyen bir tutum açısından değerlendirildiğinde “Şüphe” problemi dikkat çeker. Konumuz açısından bakıldığında, böyle bir duruşun, Tanrı’yu idrak bağlamında, hem süreç hem de sonuç bazında bir imkâna sahip olup olmadığı, din ve felsefe açısından önem arz eder.

Esasında şüphenin, inanç ve bilgiyle ilişkili olması yönüyle tüm varlık alanlarına dönük olarak vuku bulabileceği açıktır. Din ve felsefenin birincil ve vazgeçilmez meselesi de varlık meselesidir ve varlık meselesi denince de ilk akla gelen Tanrı’dır.¹²⁶ Bu nedenle birincil konumda bir mesele olarak Tanrı’nın varlığını ve dolayısıyla O’nu idrak meselesini görüyor ve şüpheyi de bu idrakte ilintili bir problem olarak öne çıkarıyoruz.

Temel amacımız, ‘Tanrı’yu idrak imkânı noktasında, ‘şüphenin varlık imkânını’ sorgulamaya çalışmaktır. Bu durumda, idrakin açılımları olan bilgi ve inanc(/iman)ı, konumuzu takibe elverişli, en önemli iki unsur olarak işaret etmek durumundayız; idrakin bilgi boyutu üzerinden şüphe, bir başka ifadeyle “bilgi-şüphe” ilişkisi ve idrakin inanç/iman boyutu üzerinden şüphe ya da “inanç/iman-şüphe” ilişkisi. Denilecek olursa ki dinde esas olan iman (teslimiyet)dir, şüphe ile ne işi olabilir? Aynı şekilde felsefede esas olan şüphedir, inanç/imanla ne işi olabilir? Konu olarak seçtiğimiz problemin çözülmesi gereken düğüm noktasının tam da burası olduğunu belirterek birden çok şüphe anlayışının varlığını hatırlatma gereği duyarız. “Akl-ı selim” zemininde kök bulan, şüpheyi amaç edinmeyen bir anlayışın bilgiye de inanca da imkân tanıyabileceğine işaret etmeyi şu an için yeterli buluyor

¹²² Bilgiz, a.g.e., s. 18.

¹²³ Seyyid Kutup, *Fizilal-il Kur’an -Kur’an’ın Gölgesinde-*, I-XVI, Çev. İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, M. Emin Saraç, Hikmet Yay., İstanbul, Ts, , VI, 45.

¹²⁴ Özcan, a.g.e., s. 58.

¹²⁵ William Kingdon Clifford, “İnanç Ahlakı”, Çeviren: Ferit Uslu, bkz. *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*, I-II, Recep Alpyağılı, (Derleyen), 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 1,159, 160.

¹²⁶ Erdem, a.g.e., s. 36.

ve problemin, müteakip çalışmalarımızda daha detaylı görülebileceğini ifade etmeyi gerekli görüyoruz.

Sonuç

“Şüphe” olgusu, insan yaşamında kimi zaman varlık gösterebilen bir zihin durumu olarak onun “inanç” ve “bilgi” edinme süreçlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle İnanç ve bilgi kadar, oluşma süreçlerinde kendilerine eşlik edebilecek şüphe de insanî tecrübe olarak görülmek durumundadır.

İnsan, varlık yapısında yer alan mezkûr iki eğilim üzerinden, O'nsuz yapamadığından yine varlık yapısında yer aldığını söyleyebileceğimiz bir Yüce Varlık tasavvuruna muhataptır. Tasavvur daha çok bilgiyi çağırıştırır fakat biz biliyoruz ki bilgide de inanç vardır. Ayrıca Tanrı'ya dair bir tasavvur, inancı aşarak tasdik diye ifade edebileceğimiz iman mahiyetini kazanabilmektedir. Tanrı, varlığına inanılan bir realite olarak inancın olduğu kadar, düşüncenin de konusu olarak görüldüğünden her iki tezahürü ihtiva ettiğini düşündüğümüz “idrak” terimini kullanmayı seçmiş olmamızın ve aynı terimi düşünce ve inanca eşlik eden, onlarla görünür olan ‘şüphe’ye bağlam olarak belirlemiş bulunmamızın uygun düştüğü kanaatindeyiz.

İnsan bizatihi akılıyla bu tasavvurun (/ona konu olan Tanrı'nın) farkına varabilme istidadı gösterebildiği gibi, daha çok ilâhî bir bilgilendirme üzerinden tanımlanan vahiy yoluyla da haberdar olabilir. Sözü ettiğimiz bu yollar, insanlık tarihinde kurumsallaşarak varlığını sürdüren felsefe ve din yolundan başkası değildir. O halde Tanrı denilen Yüce Varlığın varlığını tanımak (bilmek ve kabul etmek anlamında) ister birey ister toplum, aynı şekilde ister felsefe ister din açısından bakılsın bir insan meselesidir. Ancak bu konuda, yani Tanrı'yı idrak konusunda insanlar aynı zihinsel ve edimsel tepkilere sahip değillerdir. Başkaca nedenleri olmakla birlikte, “şüphe” de bir etmen olarak varlık göstermektedir. Biz de idraki, “Tanrı'yı idrak imkânı” şeklinde -Tanrı'ya yönelik olması kaydıyla- sınırlandırarak aynı konuda şüphenin dinde ve felsefede varlık imkânını ve problem teşkil edip etmediği yönünü irdelemeyi gerekli gördük. Fakat böyle bir çalışma, öncelikle kavramsal alt yapıya ihtiyaç hissettirdiğinden bu yazımızda özellikle bu yönde bir araştırma ve incelemeye koyulduk. Netice olarak bu incelemeden yapabileceğimiz çıkarsamaları özce şöyle ifade edebiliriz: Şüphe, idrake ilişkin bir olgudur. “Mutlak anlamda imkânsız olmayan” manasıyla aldığımız imkân ile bir arada düşünüldüğünde, imkânı olmakla birlikte kaçınılmaz değil, olasıdır. Esasında bir amaç veya bir yöntem olarak görül-

düğünde istendik ve kontrol edilebilir zihinsel bir tutum olarak görülmek durumundadır. Ancak ikircikli bir hal olarak kimi zaman kendiliğinden ortaya çıkabilen zihinsel bir durum olarak varlık gösterdiği de olur. Nitelikçe kimi zaman müspet ve gerekli kimi zaman ise menfi olarak değerlendirilmeye tabi tutulabilen bir zihin halidir.

İnanç ve bilgiyle ilintili bir zihin hali olarak tüm varlık alanlarına dönük vukuu mümkün olan şüphenin Tanrı'yı idrak imkânı bağlamında düşünüldüğünde, varlık imkânının din ve felsefe açısından nasıl değerlendirilebileceği, problem yönünün nasıl çözümlenebileceği sorunu, burada değil, -aynı çerçevede fakat ayrı ayrı ele alınmalarının daha uygun olacağı düşünüülerek- bu çalışmamızla ardışık iki ayrı makalemizde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Abduh, Muhammed, Tevhid, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1986.
- Akarsu, Bedia, Çağdaş Felsefe, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Akseki, A. Hamdi, İslâm Dini -İtikat, İbadet ve Ahlâk-, 18. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1967.
- Alper, Ömer Mahir, Varlık ve İnsan -Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası-, 1. Baskı, Klasik, İstanbul, 2010.
- Arslan, Ahmet, Felsefeye Giriş, Vadi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1999.
- _____, İlkçağ Felsefe Tarihi, -Helenistik Dönem Felsefesi-, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____, İslam Felsefesi Üzerine, Vadi Yayınları, 1.B, Ankara, 1999.
- Aslan, Adnan, "Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi", İslâm Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1998, Sayı: 2, ss. 143-163.
- Aydın, Mehmet, Din Felsefesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İzmir, 1990.
- _____, "Tanrı Hakkında Konuşmak" -Felsefi Bir Tahlil-, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c:1, Ankara, 1983, ss. 25-44.
- Âyed, Ahmed - vd., el-Mu'cemu'l'Arabiyyu'l-Esasî, Larus, Tunus, 1988.
- Bilgiz, Musa, Kur'anda Bilgi -Kavramsal çerçeve/Bilgi türleri-, İnsan Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2003.
- Bloom, Paul, "Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç", Çev. Osman Zahid Çiftçi, Beytülhikme Dergisi, Adıyaman, Haziran-2015, Sayı: 9, ss. 163-176.

- Bulaç, Ali, Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.
- Cevherî, EbûNasr İsmail ibn Hammâd, es-Sihâhtâcu'llüga ve sıhâhi'l-arabiyye (nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr), I-VII, Dâru'l-ilmli'l-melâyin, 1.Baskı, Beyrut, 1990.
- Cevizci, Ahmet, Felsefeye Giriş, 1.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.
- Clifford, William Kingdon, “İnanç Ahlakı”, Çeviren: Ferit Uslu, bkz. Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar”, I-II, Recep Alpyağıl, (Derleyen), 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 1, 152-161.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, Kitabu't-Ta'rifat, (Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşli), Daru'n-Nefais, 1. Baskı, Beyrut, 2003.
- Çağbayır, Yaşar, Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı), I-V, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddîn, Mevsû'atu'l-Elbânî, 1. Baskı, Yemen, 1431/2010.
- Eflatun, Devlet, Remzî Kitabevi, Çeviren, Selahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1993.
- _____, Theaitetas, Çev. Macit Gökberk, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1997.
- Esed, Muhammed, Kur'an Mesajı, (Meal-Tefsir), Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1998.
- Erdem, Hüsameddin, Problematik Olarak Din Felsefe Münasebeti, 4. Baskı, HÜ-ER Yayınları, Konya, 2010.
- Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961.
- Gölcük, Şerafeddin ve Süleyman Toprak, Kelâm, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya, 1988.
- _____, Kur'an'da İnsanın Değeri, Pınar Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1983.
- Güçlü, Abdalbaki, vd., Felsefe Sözlüğü, 3. Baskı, Bilim ve Sanat, Ankara, 2008.
- Gündüz, Şinasi, Yaşayan Dünya Dinleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Baskı, Ankara, 2007.
- Hick, John, “Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç”, Çev. Cafer sadık Yaran, Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi, Etüt Yayınları, Samsun, 1997.

- Hökelekli, Hayati, “İdrak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1-XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, XXI, 477-478.
- Hucviri, Ali b. Osman el-Cüllabi, Keşfu'l-mahcub -Hakikat Bilgisi-, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996.
- İbn Teymiye, Takıyuddin Ahmed, Mecmû'l-Fetâvâ, Dâru'l-Vefâ, III. Baskı, y.y. 1426/2005.
- İsfehânî, Rağıb, el-müfredât fi garibu'l-Kur'an, (Thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, 1412 (1992).
- İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelam, Çev. Sabri Hizmetli, Umran Yay., Ankara, 1981.
- Jaspers, Karl, Felsefeye Giriş, Çev. Mehmet Akalın, Dergah Yay., İstanbul, 1981.
- Kaya, M. Cüneyt, Varlık ve İmkân -Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- Kaya, Mahmut, “Tasavvur”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1-XLIV, TDV yayınları, XX, İstanbul, 2001, ss. 126-127.
- Keskin, Halife, İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi, Beyan Yay., İstanbul, 1997.
- Köse, Ali, Ali Ayten, Din Psikolojisi, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kutup, Seyyid, Fizılal-il Kur'an -Kur'an'ın Gölgesinde-, I-XVI, Çev. İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, M. Emin Saraç, Hikmet Yay., İstanbul, Ts.
- Küçük, Abdurrahman vd., Dinler Tarihi, berikan yayınevi, 3.Baskı, Ankara, 2011.
- el-Merûzî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcebbâr b. Ahmed, Kavâidu'l-Edilleti fi'l-Usûl, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1418/1999.
- Mevsû'âtü'l-Fıkhiyyeti'l-Kuveytiyye, Vizâretü'l-Evkâf ve's-uûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1404.
- Mutçalı, Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.
- Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, Heyet, Türdav Yayınları, İstanbul, 1995.
- Özcan, Hanifi, Epistemolojik Açından İman, İfav Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- Peterson, Michael vd. Akıl ve İnanç -Din Felsefesine Giriş-, Çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2012.

- Reçber, Mehmet Sait, “Din Felsefesi”, Din Felsefesi, Kılıç, Recep-Reçber Mehmet Sait (Editör), Grafiker Yayınları, Ankara, 2014.
- Sarı, Mevlüt, el- Mevarid (Arapça-Türkçe Lügat), Bahar Yayınları, 1982.
- Sezen, Yümni, İslâm Sosyolojisine Giriş, Turan Kültür Vakfı, Yayınları, İstanbul, 1994.
- Sorokin, Pitirim, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, I-II, Çev. M. Münir Raşit Öy-men, İstanbul, 1974.
- Taylan, Necip, İlim-Din (İlişkileri-Sahaları-Sınırları), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Timuçin, Afşar, Düşünce Tarihi, BDS Yay., İstanbul, 1992.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi, Kelâm Terimleri Sözlüğü, 3. Baskı, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.
- Uneys, İbrahim vd., el- Mu’cemu'l-Vasit, I-II, el- Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, Ts.
- el-Useymin, Muhammed b. Sâlih, el-Usûl min İlmi'l-Usûl, Dâru'l-İmân, İskenderiyye, 2001.
- Ülken, Hilmi, Ziya, Bilgi ve Değer, Kürsü Yay., Ankara, Ts.
- Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur’an Dili, I-X, Eser Neşriyat Dağı-tım, 1979.
- Yeğin, Abdullah, Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Yüksel, Emrullah, Amidi’de Bilgi Teorisi, İşaret Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1991.
- Zebidî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî, Tâcu'l-arûs (thk. Mustafa Hicâzî), I-XL, Kuveyt, 1993.